

УДК 336.131

Радіонов Ю. Д.

кандидат економічних наук, начальник відділу адаптації та імплементації міжнародних стандартів, моніторингу і аналізу у сфері державного фінансового контролю Рахункової палати України, Київ, Україна, radud@ukr.net

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В БЮДЖЕТНИХ ВІДНОСИНАХ ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ ЕКОНОМІКИ

Проаналізовано вплив інституціональної теорії на регулювання соціально-економічних процесів. Визначено, що без інституційних змін неможливо досягти успіху в економічних чи соціальних реформах. Взаємовідносини з учасниками бюджетного процесу формуються під впливом економічних, соціальних, політичних інститутів, що діють у межах суспільного середовища країни. Наявні проблеми в бюджетній сфері є наслідком незрілості інститутів, їхньої невідповідності сучасним суспільним потребам, зокрема щодо зосередження коштів на вирішенні нагальних проблем та пріоритетних цілях соціально-економічного розвитку. Обґрунтовано необхідність інституційних змін, спрямованих на оновлення чинних та створення нових інститутів у бюджетній сфері. Трансформація інституту бюджету відповідно до сучасних викликів допоможе краще виконувати функції справедливого розподілу й ефективного використання видатків бюджету, забезпечувати високі результативні показники виконання бюджету та розв'язання складних соціально-економічних проблем. Необхідність реформування бюджетних відносин продиктована важливістю створення системи гармонійного співіснування всіх ланок і елементів інституціональної структури в рамках єдиного бюджетного механізму, який має бути націлений на уникнення перехідної конфронтації задля досягнення стратегічних цілей розвитку країни. Інституційні зміни в бюджетних відносинах мають базуватися на основоположних принципах інституціональної теорії, об'єктивно відображати національні звичаї та традиції суспільства. Такий підхід дасть можливість краще зрозуміти інституціональну природу бюджетних відносин та побудувати нову інституціональну модель, яка повною мірою відповідатиме інтересам соціальних груп та окремих індивідів. Моральні цінності суспільства позитивно впливатимуть на поведінку кожного індивіда спрямовуючи його дії в русло економічних відносин, які унеможливають неефективне використання бюджетних коштів і сприятимуть економічному росту, збільшенню якісних суспільних благ та еволюції самого суспільства як інституту.

Ключові слова: держава, бюджет, інституціональна теорія, неінституціоналізм, видатки бюджету, неефективне використання коштів, інститут.

Літ. 17.

Радионов Ю. Д.

кандидат экономических наук, начальник отдела адаптации и имплементации международных стандартов, мониторинга и анализа в сфере государственного финансового контроля Счетной палаты Украины, Киев, Украина

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ В БЮДЖЕТНИХ ВІДНОСИНАХ ЯК ФАКТОР РОСТА ЕКОНОМІКИ

Проанализировано влияние институциональной теории на регулирование социально-экономических процессов. Определено, что без институциональных изменений невозможно добиться успеха в экономических или социальных реформах. Взаимоотношения с участниками бюджетного процесса формируются под влиянием экономических, социальных, политических институтов,

© Радионов Ю. Д., 2017

действующих в рамках общественной среды страны. Имеющиеся проблемы в бюджетной сфере являются следствием незрелости институтов, их несоответствия современным общественным потребностям, в частности относительно сосредоточения средств на решении насущных проблем и приоритетных целях социально-экономического развития. Обоснована необходимость институциональных изменений, направленных на обновление действующих и создание новых институтов в бюджетной сфере. Трансформация института бюджета в соответствии с современными вызовами поможет лучше выполнять функции справедливого распределения и эффективного использования расходов бюджета, обеспечивать высокие результативные показатели исполнения бюджета и решения сложных социально-экономических проблем. Необходимость реформирования бюджетных отношений продиктована важностью создания системы гармоничного сосуществования всех звеньев и элементов институциональной структуры в рамках единого бюджетного механизма, который должен быть нацелен на избежание помех и конфронтации для достижения стратегических целей развития страны. Институциональные изменения в бюджетных отношениях должны базироваться на основополагающих принципах институциональной теории, объективно отражать национальные обычаи и традиции общества. Такой подход позволит лучше понять институциональную природу бюджетных отношений и построить новую институциональную модель, которая в полной мере будет отвечать интересам социальных групп и отдельных индивидов. Моральные ценности общества будут положительно влиять на поведение каждого индивида, направляя его действия в русло экономических отношений, которые сделают невозможным неэффективное использование бюджетных средств и способствовать экономическому росту, увеличению качественных общественных благ и эволюции самого общества как института.

Ключевые слова: государство, бюджет, институциональная теория, неоинституционализм, расходы бюджета, неэффективное использование средств, институт.

Yurii Radionov

Ph. D. (Economics), Accounting Chamber of Ukraine, Kyiv, Ukraine, radud@ukr.net

INSTITUTIONAL CHANGES IN BUDGETARY RELATIONS AS A FACTOR OF ECONOMIC GROWTH

The article analyzes the impact of institutional theory on regulation of social and economic processes. It is determined that without institutional change it is impossible to succeed in the economic or social reforms. Relations with the participants of the budget process are influenced by economic, social and political institutions that operate within the social environment of the country. It is indicated that the existing problems in the budgetary sphere is a result of immaturity of institutions, their inconsistency with contemporary public needs, including the concentration of resources on solving urgent problems and priority objectives of social and economic development. The author justifies the need for institutional changes aimed at updating existing and creating new institutions in the public sector. Transformation of the budget institution in accordance with modern challenges will help to better perform the functions of equitable distribution and effective use of budget expenditures, to ensure high performance indicators of budget execution and solve complex social and economic problems. The need to reform fiscal relations is dictated by the importance of creating a system of harmonious coexistence of all parts and elements of the institutional structure within a single budgetary mechanism aimed at avoiding interference and confrontation to achieve the strategic goals of socio-economic development of the country. Institutional changes in budgetary relations should be based on the fundamental principles of institutional theory, objectively reflect the national customs and traditions of the society. This approach will allow a better understanding of the nature of institutional budget relations and building a new institutional model that fully meets the interests of social groups and individuals.

The moral values of the society positively influence the behavior of everyone directing their actions in line with the economic relations which will prevent inefficient use of budget funds, promote economic growth, increase quality public goods and facilitate the evolution of society itself as an institution.

Key words: state, budget, institutional theory, neoinstitutionalism, expenditures, inefficient use of funds, institution.

JEL classification: B52, E02, H61.

У сучасному економічному середовищі неможливо забезпечити поступовий, динамічний рух вперед без трансформації наявних інститутів, що відбувається крізь призму теоретичного усвідомлення їхньої ролі в економічному забезпеченні сталої динаміки розвитку.

Системні структурні зміни в економіці країни можливі в контексті переходу суспільства на новий етап еволюційного розвитку. В цій ситуації, першочерговим завданням постає усвідомлення ролі економіко-соціальних інституційних механізмів у проведенні суспільних та економічних реформ, запровадження основних механізмів такого переходу, зокрема у сфері бюджету, їхні закономірності, що відповідають об'єктивним історичним прагненням соціальних груп, організацій, окремих індивідів.

Засновник традиційного інституціоналізму американський економіст Т. Веблен стверджував, що: "інститути – звичний спосіб мислення, керуючись яким живуть люди, – успадковуються, таким чином, від колишнього часу, часу більш-менш далекого, але хоч як там було вони сформувалися в минулому і успадковані від нього" [1, с. 202]. Тобто інститути – це тип мислення людей, втілений у соціальних звичаях, правилах, установах, що водночас є економічними інститутами. Інститути за своєю природою визначають поведінку людей і дають можливість іншим індивідам краще їх зрозуміти.

У сучасній теорії неінституціоналізму (Р. Коуз, Д. Норт) на відміну від класиків інституціоналізму (Т. Веблен, У. К. Мітчелл, Дж. Р. Коммонс) термін "інститут" тлумачиться дещо інакше.

Так, лауреат Нобелівської премії, автор численних досліджень Д. Норт, дає дещо інше визначення, ніж Т. Веблен. На його думку, інституції – це правила гри в суспільстві або, точніше, вигадані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне рiчище. Як наслідок, вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного [2, с. 11]. Вчений вважає, що інституції охоплюють будь-які види обмежень, вигадані для спрямування людської взаємодії. Інституції можуть бути будь-які від правил, сформованих людьми, до неофіційних обмежень – звичаїв та кодексів поведінки. Інституції можна створити, як-от Конституцію США, або вони можуть просто розвиватися впродовж часу. Інституційні обмеження охоплюють як заборону індивідам щось робити, так і умови, за яких іноді їм дозволяється провадити певні види діяльності. Вони цілком схожі на правила гри між спортивними командами [2, с. 12].

Р. Грінберг і О. Рубінштейн вважають, що: "інститути включають як формальні правила й неформальні обмеження (загальноновизнані норми поведінки, досягнуті угоди, внутрішні обмеження діяльності), так і певні характеристики примусу до виконання зазначених правил" [3, с. 87]. Автори зазначають,

що: “інститути формують зв’язки між людьми, пом’якшують відмінності в індивідуальній поведінці, а головне роблять його зрозумілим і передбачуваним для інших” [3, с. 87].

На думку Р. Ф. Пустовійта, інститути є рамками, в яких люди взаємодіють одне з одним, зменшують невизначеність, структурують повсякденне життя, визначають вибір альтернатив і конструкцію спонукальних мотивів [4, с. 15].

Згідно з В. М. Тарасевичем, інститути підпорядковані діалектиці загального, особливого й одиничного. Так, традиції, звичаї, звички, принципи і подібні до них інститути за своєю природою універсумні (загальні), але в різних сферах, наприклад економічній, проявляються особливим чином, а їхні індивідуальні носії демонструють унікальні форми та способи їх реалізації [5, с. 45].

За твердженням Г. Колодко під словом “інститути” слід мати на увазі ті організації, які організують, контролюють і формують економічні процеси для забезпечення їх досить гладкого перебігу з належним урахуванням інтересів усіх учасників процесу соціального відтворення [6, с. 45].

Тобто визначення терміна “інститут” доволі різнобічне, і кожен дослідник дає трактування, виходячи з власного бачення та сфери досліджень. Одне, на нашу думку, можна з упевненістю стверджувати: економічні інститути, які діють у межах суспільного середовища, є тими рамками або обмеженнями, котрі регулюють поведінку соціуму в економічних умовах.

У сучасній економічній теорії вже ніхто не ставить під сумнів роль інститутів у розвитку соціально-економічних процесів. Усвідомлення важливості створення “м’якої інфраструктури” ринкового господарства стало імпульсом для генезису пострадянського неоінституціоналізму [5, с. 29].

З цього приводу академік А. А. Чухно зазначав, що переваги інституціональної теорії полягають у тому, що предметом її пізнання є інститути, які мають місце і в економіці, і в соціальній сфері, й у сфері права, моралі, релігії тощо [7, с. 4]. Автор доводить, що інститути в сукупності утворюють інституційну структуру економіки, яка характеризується певною самостійністю. Досвід ринкових перетворень переконливо довів, що зосередження тільки на соціально-економічних, ринкових реформах призвело до недооцінки інституціональних перетворень, зумовивши ряд негативних явищ і процесів. Послідовне здійснення цих перетворень потребує глибокого поєднання їх із соціально-економічними та інституціональними [7, с. 6].

Питання інституційної теорії досліджували такі вчені зі світовим ім’ям, як Дж. Б’юкенен [8], Т. Веблен [1], Д. Норт [2], О. Норгаард [9], Р. Масгрейв [10] та ін. У наукових працях вітчизняних учених питання інституційного розвитку висвітлювали В. Базилевич [11], С. Вовканич [12], Р. Пустовійт [4], С. Слухай [13], А. Чухно [7] та ін.

Однак, попри значні здобутки, досить складно подолати вакуум, що утворився в Україні в пострадянський період через невизнання суспільних інститутів (*у соціальній сфері, економічному й політичному житті країни*). До того ж мінливість інституційного середовища, необхідність комплексного розгляду економічних процесів ставлять перед ученими завдання застосовувати інституційний підхід під час аналізу будь-яких економічних процесів та розширювати сферу наукового пошуку.

Мета статті – шляхом аналізу інституційної теорії окреслити напрями реформування інститутів у сфері бюджетних відносин у нових соціально-економічних умовах.

Під час інституціональної трансформації важливо побудувати таку конфігурацію фінансової, у тому числі бюджетної, системи і міжбюджетних відносин, яка б відповідала соціально-економічним умовам і не стримувала, а навпаки, сприяла його динамічному розвитку.

Як показав трансформаційний етап у постсоціалістичних країнах, якщо реформатори за короткий проміжок часу не зможуть провести докорінні інституційні перетворення, надалі відбудуться захоплення влади рентоорієнтованими опортуністами та блокування подальшої лібералізації [4, с. 24].

Отже, від перспективи інституціональних змін залежить подальша доля трансформацій в економіці та бюджетній сфері України.

У нових історичних умовах, у яких сьогодні перебуває Україна, постають нові соціально-економічні завдання і цілі, які потребують суттєвої зміни інституційного стану національної економіки. До того ж, окрім внутрішніх проблем, спостерігається вплив зовнішніх факторів глобалізованого світу, які, час від часу, змушують змінювати інструментарій та функції, як загальної економічної політики, так і її складових – фінансової та бюджетної політики.

У контексті інституційних змін, державний бюджет як економічний інститут і пов'язані з ним відносини повинні враховувати інтереси соціальних груп, окремих організацій, індивідів, тобто усіх членів суспільства і базуватись ці відносини мають на певних інституційних нормах, що є результатом цілеспрямованого формування інституційних чинників. У свою чергу, інституційні чинники є прямим віддзеркаленням елементів, умов, способів формування та функціонування інститутів у сфері бюджетних та фінансових відносин. Завдання цих відносин визначається характером історичного періоду, суспільного укладу, в котрому перебуває держава як інститут влади і виконує функції відповідно до потреб суспільства.

Основна економічна природа інституту бюджету полягає в розподілі й перерозподілі народного багатства (ВВП) для забезпечення населення суспільними благами і послугами.

Ідея суспільного блага набула вирішального значення в теорії бюджету та фінансів загалом. Представники цієї теорії називають бюджет публічною або фіскальною економікою, продуктивність якої вимірюється обсягом і якістю суспільних благ [14, с. 157].

Суспільне благо – на відміну від ринкового – надається всім споживачам в однаковій кількості, а обсяги його фінансування визначаються сумою податків, які збираються державою [15, с. 10].

Ефективність забезпечення населення суспільними благами, а також якість бюджетних відносин залежать від інституційних змін, що відбуваються в суспільстві.

Навіть якщо становище в економіці та бюджетній сфері видається катастрофічним, це означає не цілковите припинення економічного чи соціального розвитку, а навпаки, можливість переосмислити ситуацію, що склалася, встановити першопричини її виникнення і, спираючись на нову наукову па-

радигму, обґрунтовано вибрати подальшу траєкторію руху вперед для надання більшої впевненості в соціально-економічному розвитку.

На підґрунті положень інституційної теорії, важливо визначити ступінь впливу інституційних чинників на основи формування та якості виконання бюджетних відносин щодо реалізації відповідної політики, а також дієвість й ефективність виконання функцій бюджетного регулювання. Узгодження цих параметрів завжди дає можливість імплементувати наявні інститути до об'єктивних реалій національної економіки, зробити процес трансформації більш прогнозованим, чітко передбачуваним відповідно до пріоритетних цілей суспільного розвитку.

На нашу думку, основним завданням інституційної трансформації у сфері бюджету і бюджетної політики є формування такої системи бюджетних відносин, котра би забезпечувала сталу динаміку розвитку соціально-економічних процесів у країні, розв'язання як нагальних, так і стратегічних завдань розвитку економіки.

Як стверджує Р. Ф. Пустовіт, функціонування будь-якої економічної системи неможливе без створення й розвитку впорядкованої інституційної бази [4, с. 14].

Важливо, щоб була можливість удосконалювати інституційну базу й сформований простір бюджетних відносин. Фінансові потоки, умови соціально-економічного середовища є певною мірою інститутами у сфері бюджету й фінансів, що існують у суспільному середовищі, а без покращання вони втрачають властиві їм функції. Інститути виконують ключову функцію в бюджетних відносинах, а саме організують порядок взаємодії основних гравців, проте залишається можливість відриву учасників процесу від нагальних потреб суспільства. Це спричиняє дестабілізацію ситуації і гальмує соціально-економічний розвиток.

Становлення інститутів у бюджетній сфері може відбуватись двома способами, зокрема шляхом:

- створення державою (з *політичної волі її керівництва*);
- формування з ініціативи суспільства.

Тобто в одному випадку держава як інститут влади, враховуючи певні ризики і загрози, сама створює економічні інститути, котрі згодом впливають на систему ефективності бюджетних відносин та економіку загалом. У другому випадку інститути, такі як, наприклад, незалежний громадський, фінансовий контроль, хоч і не відповідають певним законодавчим нормам, проте є наслідком зрілості суспільства і його бажання змінювати економічне середовище, відносини в бюджетній сфері, запобігати неефективному використанню бюджетних коштів.

На думку Д. Норта, головна роль інституцій у суспільстві полягає в тому, щоб зменшити невизначеність шляхом встановлення постійної (але не обов'язково ефективною) структури людської взаємодії. Однак стабільність у жодному разі не суперечить тому факту, що вони змінюються. Усі інституції – від звичаїв, кодексів і норм поведінки до статутного й загального права та контрактів між індивідами – поступово трансформуються, а тому безперервно змінюють доступні нам варіанти вибору. Наростання таких змін може

бути настільки повільним і незначним, що помітити їх здатен хіба що історик [2, с. 14, 15].

Як стверджує Г. Колодко, інститути не тільки створюються або заснуються; їх також доводиться навчатися. Крім того, очевидно, цей процес навчання (навіть якщо відповідне прагнення велике) повинен бути поступовим і тривалим – адже жодним політичним актом не можна здійснити радикальну трансформацію культури й менталітету, вкорінених у соціалістичній системі та плановій економіці, у їх капіталістичні аналоги [6, с. 41]. На думку автора, “кожен плід дозріває свого часу” [6, с. 41].

Під час інституційних змін необхідно враховувати “інституційний генотип нації” попереднього соціально-економічного устрою, який зумовлюється наявністю усталених неформальних правил, звичок і традицій, що формують стереотипи економічного мислення, поведінки та культури [4, с. 23].

Будь-які інститути (соціальні, політичні або економічні) створюються людиною і трансформуються під впливом зміни загального бачення індивіда чи соціальної групи. Таким чином, економічний інститут створений у минулому, з плином часу, змінюється в певний бік, забезпечуючи зміни в суспільному середовищі та власну еволюцію. Інституційна зміна середовища докорінно змінює звичаї, інтереси, цінності соціальних груп та окремих індивідів.

Академік А. А. Чухно зазначає, що індивід – це не щось незмінне, тим більше, вічне, а навпаки, він перебуває під впливом матеріального й соціального середовища, практичної діяльності людей [7, с. 12].

Процес інституційних змін іноді призводить до непередбачуваних наслідків, які не можна спрогнозувати, оскільки зміна світогляду завжди зумовлює щось нове і невідоме.

Інститути бюджетної сфери є елементами та механізмами регулювання соціально-економічних процесів у суспільстві, вони відображають певний період історичного часу з його нормативними, інструментальними конструкціями та інститутами комунікації, поєднуючи динамічні, статистичні й управлінські характеристики інститутів сучасного періоду розвитку суспільства та його економічної системи.

Призначення і зміст бюджетних відносин у суспільстві й економіці визначаються характером суспільного укладу та історичними умовами, які сформувалися в певний проміжок часу. Забезпечити ефективність бюджетних відносин неможливо без зміни інституційного середовища. Тобто якщо суспільство (*активна його частина*) не бажає подолати корупцію, у тому числі в бюджетній сфері, забезпечити прозорість руху коштів, ефективність виконання державного бюджету й досягти стратегічних цілей доволі проблематично.

У контексті інституційної трансформації та завдань, котрі постали перед бюджетом України, важлива роль відводиться формуванню інститутів, які б забезпечували оптимізацію бюджетних потоків у ті пріоритетні напрями соціально-економічного розвитку, які є найактуальнішими для економіки та соціальної сфери.

Держава в системі економічних відносин є ключовим інститутом влади і суб'єктом бюджетних відносин та інституційних перетворень, створюючи

певні формальні рамки та норми в межах взаємовідносин суб'єктів економіки, які здійснюють трансакційні витрати, аби забезпечити стабільність теперішньої системи. На думку окремих учених, держава є інститутом, який не можна вважати досконалим, а тим паче, ефективним. Причина цього полягає в недолугості її апарату, що іноді стримує загальну економічну стратегію розвитку. В цій ситуації виникає потреба суспільства обмежувати її певні дії, коригувати деякі інтереси, отже, необхідність формування інститутів із правилами й нормами поведінки, котрі б відповідали вимогам як суспільства так і загальнодержавним цілям, тобто інтересам обох сторін.

Встановлюючи певні законодавчі обмеження, держава фактично формує інститути, що регулюють економічну поведінку агентів у наявному ринковому середовищі. Таким чином здійснюється загальна економічна політика держави у відповідних галузях і секторах економіки.

Економічні інститути, сформовані державою, скеровують дію агентів у визначеному нею ж напрямі. Маючи монопольне становище в економічних відносинах та застосовуючи силу примусу, держава розподіляє від імені всіх членів суспільства природні, матеріальні, фінансові ресурси, що перебувають у її власності та належать до сфери її управління. Створені державою інститути (*політичні, соціальні, економічні*) допомагають їй реалізовувати владні функції.

Іноді інститути держави через ігнорування її структурами об'єктивних економічних законів та надмірне регулювання гальмують роботу економічних інститутів, завдаючи непоправної шкоди ефективності їх функціонування та стабільності економіки. У цій ситуації інститут бюджету та його відносини з іншими учасниками бюджетного процесу теж зазнають певної дискримінації через неефективне виконання державою функцій влади. Соціальні групи та окремі індивіди зазнають дискримінації, проте підкоряються тиску держави.

З цього приводу Р. Грінберг і О. Рубінштейн стверджують: "Примус, будучи частиною системи інститутів, здійснюється як через внутрішні, властиві самим формальним і неформальним правилам обмеження, так і через страх індивідів перед покаранням за порушення покарання" [3, с. 87].

Неспроможність сформованих державою інститутів якісно регулювати відносини й вирішувати бюджетні проблеми призводить до:

- незбалансованості бюджету (доходів і видатків);
- нерівномірного та несправедливого розподілу фінансових ресурсів;
- незастосування об'єктивних критеріїв оцінки ефективності економічної діяльності;
- низької результативності діяльності суб'єктів господарювання;
- неефективного використання фінансових ресурсів, у тому числі бюджетних коштів, тощо.

В ідеалі подолати труднощі й досягти позитивних результатів у економіці, соціальній сфері, екологічній політиці можна, коли держава, як інститут влади сформує чітку економічну стратегію розвитку та створить систему, котра унеможливить прийняття необґрунтованих управлінських рішень. У сучасних умовах важливо також оптимізувати витрати бюджету, зосередившись на забезпеченні стабільності функціонування фінансової системи

та тих напрямках, які формують сталу динаміку соціально-економічного розвитку країни.

Аналізуючи зарубіжний досвід і порівнюючи ефективність впливу інститутів держави на бюджетні інститути, можна констатувати, що в умовах демократії вони розвиваються краще, ніж, скажімо, у країнах із тоталітарним режимом. Адже в такому разі всі учасники бюджетного процесу беруть активну участь у напрацюванні ефективних бюджетних рішень, і це дає можливість бюджетним інституціям ураховувати всі ризики, передаючи настрої в суспільстві.

Проблеми, що виникають у бюджетній сфері розвинутих демократичних країн, здебільшого вирішуються шляхом ухвалення відповідних законодавчих, нормативно-правових актів. Такий механізм взаємодії, на думку представників теорії суспільного вибору, засновником якого є американський економіст Дж. Б'юкенен, є найоптимальнішим та доцільним за сучасного цивілізаційного розвитку економіки [8].

Р. А. Масгрейв вважає, що необхідно обмежувати не тільки дії держави. Для того щоб співіснування в суспільстві піднялося над ситуацією так званих гоббсінських джунглів, потрібні обмеження для дій, на які мають право окремі люди. Накладення таких обмежень вимагає колективної дії демократичної держави. Тому справді важливим є саме адекватне поєднання обмежень, накладених на колективні й індивідуальні дії [10, с. 89].

На нашу думку, формування концептуальних засад бюджетних відносин у соціально-економічних умовах України означає створення економічних інститутів, які б сприяли прозорості бюджетної системи, унеможливили виникнення бюджетних порушень, не допускали випадків нецільового та неефективного використання бюджетних коштів.

На жаль, економічні інститути характеризуються: незрілістю та неспроможністю розв'язувати нагальні проблеми, оскільки є пережитком минулого. Ці інститути відповідають колишнім потребам, зосереджуючись на фінансуванні й утриманні установ, суб'єктів господарювання. Сьогодні необхідно забезпечувати високі результативні показники діяльності, сприяти розвиткові економіки, тому економічні інститути у сфері бюджету потребують докорінного оновлення на концептуальних засадах запитів суспільства.

Досить часто в суспільствах, що трансформуються, зокрема пострадянських, виникає потреба в демократизації населення та формуванні громадянського суспільства.

Г. Колодко наголошує: "Видається, що більші рівні виробництва і споживання й помітно вищі темпи зростання, досягнуті американською економікою в останнє десятиліття, зумовлені переважно високою ефективністю її інститутів, а не перевагою нашої економічної політики. Американські інститути не так бюрократизовані, як європейські, і створюють сприятливіше середовище для розвитку бізнесу та підвищення конкурентоспроможності підприємств" [6, с. 42].

Тобто в демократичних країнах економічні інститути виступають потужним інструментом контролю за діями влади і водночас забезпечують ефективність перерозподільних процесів. Держава як інститут влади в умовах

демократії обмежено впливає на бюджетні відносини та загальну економічну політику порівняно з можливостями, наприклад, зрілого громадянського суспільства, котре бере активну участь у бюджетному процесі.

Незрілість демократичних процедур у вітчизняних реаліях, недотримання, а іноді й відверте ігнорування державними структурами принципів верховенства права та політична односторонність, економічна невизначеність не сприяють розбудові сучасних інститутів, які б забезпечили ефективну реалізацію бюджетної політики, що дало б можливість через ефективне використання бюджетних коштів стабілізувати фінансову систему та сприяти зростанню економіки.

Подолати негаразди, на нашу думку, можна буде лише тоді, коли політичні інститути та й самі політики, які перебувають при владі, ототожнюватимуть себе не з окремим класом (за Т. Вебленом, “бездіяльний клас” [1]) або привілейованою групою, а із суспільством, як його невід’ємна частина, котра вболіває за його проблеми. Ліквідувати цей бар’єр в умовах корупції, що існує в країні, надмірного втручання державних органів у економічну діяльність суб’єктів господарювання доволі складно. Вихід із цієї ситуації, на нашу думку, пов’язаний із демократизацією суспільства, лібералізацією економіки, бюджетною децентралізацією, створенням інститутів демократичного суспільства, які віддзеркалюватимуть об’єктивні настрої соціуму.

Так, інститути протидії корупції, нещодавно створені в Україні, ще мають пройти значний шлях, аби заслужити довіру суспільства та суб’єктів економіки. Ця підтримка необхідна їм для забезпечення позитивних результатів як у боротьбі з корупцією, так і щодо формування сприятливого інвестиційного клімату в економічному середовищі, суттєвого пожвавлення ділової активності.

Будь-які зміни в бюджетній сфері, так само як і в суспільному середовищі, неможливі без активної участі людини, кожного індивіда, котрий виступає основною рушійною силою перетворень, загальної трансформації і водночас чинником стабільності та забезпечення процесу економічного зростання.

На наш погляд, державний апарат України має бути докорінно реформований, структурований та оптимізований до нових умов, оскільки надмірна бюрократизація стримує прийняття вчасних ефективних управлінських рішень та гальмує соціально-економічні процеси. До того ж для чиновників, котрі перебувають на державній службі, посада не повинна бути джерелом самозбагачення.

Небезпека поглиблюється також тим, що знання та навички бюрократичного апарату, який обслуговує потреби централізованої економіки, ґрунтуються на наявному наборі інститутів і в разі їх руйнування втрачають свою цінність. Тому чиновники будь-якого рівня протидіють реформаторським змінам або адаптують попередню “рутину” до новітніх умов. Звідси виникає феномен інституалізації псевдоринку, коли задекларована владою мета ринкових перетворень насправді спрямовується на запровадження інституційних механізмів рентаорієнтованої економіки [4, с. 21, 22].

Видатний американський філософ та політолог Ф. Фукуяма стверджує, що корупція існує не через те, що урядовці не знають, яким повинне бути

ефективне управління. Проблема корупції в тому, що це явище глибоко вкорінилося в суспільстві й діє в інтересах самої еліти. Корупція не буде викорінена доти, доки не буде створено політичні умови для того, аби витіснити з влади корумпованих управлінців і замінити їх новими, такими, котрі мають інші цінності й створять інші інституції. Змін не відбудеться без поєднання трьох обов'язкових чинників. Насамперед має бути сформоване громадянське суспільство. Також потрібний лідер, який поведе людей, та інституції, що забезпечать необхідні реформи [16]. На думку автора, в Україні є інституції з величезним прихованим потенціалом і спроможністю до змін, треба лише перемістити акценти від сильних сторін до слабких. Слід не тільки протистояти поганому уряду, а й іти у владу для того, щоб змінити державні інституції [16].

У нових економічних умовах формування та оновлення бюджетних інститутів державні службовці повинні усвідомлювати свою відповідальність за долю країни, дбати про позитивні соціально-економічні результати, ставати на заваді розкраданню державного майна, розпорошенню бюджетних коштів, сприяти ефективному використанню обмежених бюджетних ресурсів. Важливо, щоб держслужбовці запобігали зростанню тіньової економіки, були в авангарді трансформаційних змін з метою покращання соціально-економічного становища і зростання добробуту громадян.

Як суб'єкт державного регулювання інститут бюджету та бюджетних відносин залежно від обставин може виступати як інститут держави або громадян, а також як поєднання цих двох інститутів у розв'язанні суспільних суперечностей. Як ознака демократичних країн інститут громадянського суспільства сприяє зростанню інституту комунікації, натомість держава з її усталено законодавчо-нормативним та визначальним рольовим інститутом втрачає позиції в сучасному економічному розвитку.

Інститут бюджету як кожний суспільний інститут виникає зі звичаїв і культури індивідів, соціальних груп, цілого етносу і народу. Тобто звичаї і культура є базисом, на якому формується певне інституційне середовище, що сприяє виникненню й функціонуванню інших інститутів, зокрема *політичних, соціальних, економічних, екологічних*. Національна культура, встановлені норми, правила, поведінка людей, традиції є ключовим компонентом інституційності суспільства, котрі формують відносини в ньому. Як правило, культура в бюджетних відносинах враховує і внутрішні (*шлях розвитку суспільства та його особливості*), і зовнішні (*тенденції інтеграції та глобалізації*) компоненти, а також науково-теоретичні напрацювання стосовно розвитку економіки, соціальної сфери тощо.

Зміна поведінки індивідів, окремих звичаїв, норм, правил поведінки в суспільстві відповідним чином відображається на бюджетних відносинах і тих інститутах, котрі функціонують в інституційному середовищі, створюючи певні обмеження або, навпаки, даючи свободу дій для економічних агентів.

Зростання загальної культури суспільства веде до підвищення відповідальності його членів, що є підґрунтям для застосування в бюджетній сфері механізмів прозорості руху коштів, ефективного планування доходів і видатків бюджету, прийняття вчасних та обґрунтованих управлінських рішень

щодо раціонального й ефективного використання бюджетних коштів. Останнє дає можливість поліпшувати соціально-економічні показники, стабілізувати фінансову систему та надавати громадянам якісніші суспільні блага й послуги.

Ефективність функціонування інституту бюджету, його регулювання активізує соціально-економічні процеси, позитивно впливає на результативність економіки та діяльність суб'єктів господарювання. Проте забезпечити успіх можна лише за наявності відповідних зрілих інститутів, зокрема протидії корупції, громадського контролю, регулювання державних пільг тощо, тобто тих ключових суспільних інститутів, які вкрай необхідні в бюджетній сфері й працюють в інтересах усього суспільства, контролюють застосування державою бюджетних (фінансових) інструментів.

Інструменти бюджетної політики відносять до фінансових. Вони впливають на процес мобілізації коштів до бюджету та напрями й форми бюджетних видатків, які або створюються з метою регулювання певних процесів, або передбачають відповідну регулюючу дію [17, с. 51].

На думку відомих вчених: “інститут громадянського суспільства... дає змогу хоча б частково компенсувати завжди наявні “парламентські помилки”, котрі виникають у процесі визначення нормативних інтересів і відповідному розподілі бюджетних коштів” [3, с. 24].

Незрілість суспільства і його неспроможність створити дієві економічні (*бюджетні, фінансові*) інститути призводить до поширення безвідповідальності в суспільстві, вседозволеності, ухилення громадян від сплати податків, зростання корупції та інших негативних чинників, що дестабілізують економіку.

Характеризуючи економічні інститути, Т. Веблен доводив, що сучасній економічній ситуації ці фінансові інститути жодним чином не відповідають, бо вони склалися в економічних умовах минулого, умовах, які дещо відрізняються від поточного моменту. Вони не відповідають своєму призначенню, як могли би відповідати навіть за своєю ефективністю в грошовому плані [1, с. 216].

У цивілізованому світі на підставі теорії суспільного вибору перерозподіл ВВП здійснюється шляхом компромісів та проведення переговорів між учасниками процесу, і лише після домовленостей підписуються спільні угоди, меморандуми, контракти. Такий механізм дає можливість відійти від ручного управління економікою й застосовувати цивілізований підхід до розподілу бюджетних видатків, що має позитивні наслідки для соціально-економічних показників, тобто “на місце небажаного для неокласики “втручання держави” приходить рівноправна участь держави в господарському житті суспільства, а замість демонізованого “бюджетного тягаря” – соціально доцільні державні витрати на реалізацію нормативних суспільних інтересів, які здебільшого є інвестиціями в людський капітал” [3, с. 25].

Формальні та слабкі бюджетні інститути не сприяють зростанню економіки, хоча для правлячої еліти кожної країни вони завжди є інструментом, який допомагає триматись при владі, адже “еліта використовує силу, аби зміцнити свою фінансову позицію, а фінансову позицію, у свою чергу, вико-

ристовує для зміцнення влади” [16]. Натомість, для суспільства, навпаки, без надійних стабілізаторів проблематично забезпечити ефективність функціонування інституту бюджету.

Як стверджують Р. Грінберг та О. Рубінштейн, адекватне співвідношення між частинами бюджету, які розподіляють політики і громадяни, залежить від того, наскільки прагнення еліт збігаються з потребами суспільства [3, с. 24].

Інститути бюджету формують увесь бюджетний простір як на державному, так і на регіональному рівні і є ключовим фактором незмінності руху вперед або, навпаки, гальмування еволюційних зрушень. Тобто потрібно, з одного боку, прагнути весь час підтримувати еволюцію інститутів в бажаному напрямі (що передбачає їх формування, структуру, дозрівання і навчання), а з другого – терпляче чекати “поки душі дозріють”, водночас стимулюючи цей процес за допомогою м’якого переконання людей у необхідності рухатися вперед. Насильницькі заходи лише спровокують зростаючий опір змінам [3, с. 42].

Під дією сформованих суспільних інститутів забезпечується трансформація всього інституційного процесу, зростає його роль в економічному та соціальному розвитку країни.

Інститути, які відповідають об’єктивним запитам суспільства, створюють інституційне середовище з новою інституційною спроможністю, рамками, звичаями, нормами та правилами. Їхнє основне завдання – запровадження взаємовідносин між економічними агентами, суб’єктами господарювання, сприяння вирішенню бюджетних проблем та регулювання соціально-економічних процесів.

Чинником стримування розвитку нових бюджетних інституцій може бути брак політичної волі керівництва держави, його небажання руйнувати систему, посилячись на ризики, які завжди виникають під час запровадження нових правил, обмежень, процедур.

Інституційне середовище не може бути однаковим тривалий час, а повинне трансформуватися залежно від нових соціально-економічних умов. Якщо створені бюджетні інститути з певних причин не відповідають новим цілям і завданням суспільства у сфері бюджетних відносин, вони не будуть ефективними, а отже, буде поставлено під сумнів виконання ними їхніх повноважень. Недовіра до нових інститутів із боку економічних агентів, суб’єктів господарювання різних форм власності не дасть змоги досягти позитивного результату ні в економічній, ні в соціальній сферах.

На нашу думку, щоб забезпечити сталий характер економічного та соціального розвитку, варто постійно поглиблювати науковий пошук щодо застосування оптимального інструментарію регулювання інституційного середовища в бюджетній сфері, розробляти шляхи узгодження різних особливостей суб’єктів господарської діяльності (*від суспільно-психологічних до соціально-економічних*), які б давали можливість реально оцінювати наявний стан та ухвалювати об’єктивні рішення, адекватні соціально-економічній ситуації.

Інститути бюджетних відносин повинні базуватися на прагненнях суспільства досягти стратегічної мети. Розв’язання окреслених завдань можли-

ве через цілісну загальнонаціональну економічну політику, формування та реалізація якої потребують конструювання й удосконалення державних інститутів, що впливають на економічні інтереси суб'єктів господарювання, використання адекватних інструментів для стимулювання розвитку у важливих для суспільства напрямках. Сучасність диктує вимоги до такої політики – це інноваційна орієнтація, котра потребує уваги до заходів державної підтримки у сфері науки, освіти, інноваційного підприємництва [17, с. 50].

Економічна політика держави, впливаючи на бюджетне регулювання економіки формує інституційне середовище. Хоча, стикаючись із побічними ефектами, які виникають у цій ситуації, наприклад, невідповідністю цілей суб'єктів господарювання пріоритетам держави або бажанням окремих груп політиків скеровувати її в інше русло, ймовірні виникнення конфлікту цілей і послаблення впливу регулюючих державних, у тому числі бюджетних, механізмів на соціально-економічні процеси.

Водночас мета суспільства, реалізовувана державою через відповідні інститути, є важливим чинником розвитку, суб'єктивним фактором, котрий весь час змінюється, оскільки бажання і прагнення людей із часом коригуються під впливом знань та досвіду. Старі та недостатньо ефективні інституції не можуть досягти мети суспільства, оскільки віддача завжди буде низькою, тоді як саме ця мета сприяє розвиткові й еволюції.

Аналізуючи інституційну теорію, доходимо висновку, що цей інструмент дає можливість урегулювати питання оптимізації видатків бюджету, аби перерозподіляти значну частку ВВП не тільки на підставі економічних принципів, а й із дотриманням принципів соціальної справедливості. Поєднання обох принципів збільшує не лише розмір доходів громадян, а й сприяє вдосконаленню факторів виробництва, покращує впевненість індивідів та соціальних груп у дієвості бюджетних інститутів, їхніх механізмів під час проведення економічних реформ та досягненні кращих результатів у економіці та соціальній сфері.

На думку Р. Масгрейва і П. Масгрейв, перерозподіл доходів неминуче спричиняє втрату ефективності, але цей факт як такий не є доказом проти проведення перерозподільної політики. Йдеться про те, що будь-який перерозподіл має бути здійснений із мінімально можливими втратами ефективності та необхідно знайти баланс між конфліктуючими цілями справедливості й ефективності. Оптимальна політика повинна враховувати обидва інтереси [10, с. 27]. За логікою вчених, для забезпечення ефективного й справедливого розподілу видатків бюджету необхідно, щоб усі інститути в системі бюджетних відносин гармонійно співіснували та взаємодоповнювали один одного.

Успішні країни здатні формувати й розвивати інститути, які розробляють ефективні стимули для економічних суб'єктів. Важливо також те, що фундаментальні зміни в цих країнах відбуваються не як наслідок прямого втручання в традиційні інститути, а через якісні перетворення у приватному та суспільному секторах. У такому разі новостворені інститути, як правило, не руйнують підвалин наявних і не провокують на зворотні дії їхніх супротивників [4, с. 26].

Датський вчений Н. Оле зазначає, що адміністративні команди, контроль і регулювання, звичайно, залишаються важливими інструментами виконавчої влади. Але їх дедалі більше почнуть доповнювати та/або замінювати тісніша співпраця між державним і приватним сектором, стимули, послуги й постачання інформації, фінансова допомога тощо. Різною мірою, залежно від типу капіталізму, обраного в кожній країні, ми також зможемо спостерігати за все слабшим прямим державним утручанням, коли послуги, які досі надавала держава, перебирають приватний сектор або інституції й організації третього сектору. На думку науковця, у цьому новому соціальному й економічному контексті компетентність бюрократії є неадекватною як із погляду загальної організації управління та оперативних процедур, так і з погляду індивідуальних навичок державних службовців, вихованих за старої системи [9, с. 61].

На наш погляд, інституційні зміни забезпечують перерозподіл влади і впливають на рівень добробуту громадян. Запровадження бюджетної децентралізації, а також плюралізм думок і демократизація процесів у бюджетній сфері сприятимуть розширенню потенційних можливостей.

Реформування бюджетних відносин має проводитись носіями економічних ідей, котрі мають власне, обґрунтоване бачення кінцевої мети, а також володіють інструментами й засобами її досягнення. Створені економічні та політичні інституції визначають перспективи розвитку країни й дають відповідь на питання, чи будуть задоволені прагнення людей жити краще. У цьому контексті існує нерозривний зв'язок між інституційною трансформацією та розвитком демократії в країні. Названий чинник має формувати чітке бачення невідворотності стратегії інституційного реформування, яке би поєднувало відкритість в умовах демократії та ефективність розвитку ринкової економіки.

Крім того, дослідження й розуміння сутності інституційних чинників бюджетних відносин дає нам можливість уникати конфронтації, скеровувати бюджетні відносини в узгоджене русло тих економічних відносин, які забезпечують сталість змін в економіці та соціальній сфері, сприяють раціональному й ефективному використанню бюджетних коштів.

Трансформація економічних інститутів у бюджетних відносинах має ґрунтуватися на новій парадигмі розвитку з урахуванням положень інституціональної теорії, орієнтованої на досягнення кращих результатів у системі бюджетного регулювання та впливу складових застосованого інструментарію на соціально-економічні процеси. Об'єктивність, а не формальність поєднання інтересів усіх учасників бюджетного процесу в сучасній інституційній моделі є запорукою успіху бюджетної та фінансової політики, що в перспективі сприятиме досягненню стратегічних цілей суспільного розвитку, зокрема щодо забезпечення населення високоякісними суспільними благами.

Список використаних джерел

1. Веблен Т. Теория праздного класса. Москва, 1984. 367 с.
2. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І. Дзюби. Київ: Основи, 2000. 198 с.

3. Гринберг Р. С., Рубинштейн А. Я. Индивидуум&Государство: экономическая дилемма. Москва: Весь Мир, 2013. 480 с.
4. Пустовійт Р., Овчарук М. Теоретичний аналіз процесу інституціоналізації в постсоціалістичних економіках. *Економіка України*. 2008. № 6. С. 14–26.
5. Постсоветский институционализм / под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. Донецк: Каштан, 2005. 480 с.
6. Колодко Г. Институты, политика и экономический рост. *Вопросы экономики*. 2004. № 7. С. 35–50.
7. Чухно А. Институціоналізм: теорія, методологія, значення. *Економіка України*. 2008. № 6. С. 4–13.
8. Б'юкенен Дж. М., Масгрейв Р. А. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави: пер. з англ. Київ: Вид. дім "КМ Академія", 2004. 175 с.
9. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. Київ: Ніка-центр, 2007. 424 с.
10. Масгрейв Р. А., Масгрейв П. Б. Государственные финансы: теория и практика: пер. с англ. Москва: Бизнес Атлас, 2009. 716 с.
11. Базилевич В. Д., Осецький В. А. Інституційний концепт модернізації фінансових інститутів. *Фінанси України*. 2013. № 5. С. 19–30.
12. Вовканич С. Й. Префекти в системі децентралізації влади: новий інститут, модерна інституція (організація) чи розвиток в Україні неоінституціоналізму? *Регіональна економіка*. 2016. № 2 (80). С. 18–33.
13. Слухай С. В. Інституційні передумови розвитку української економіки під кутом зору теорії фіскального федералізму другої генерації. *Фінанси України*. 2013. № 5. С. 50–57.
14. Василик О. Д. Теорія фінансів. Київ: НІОС, 2003. 416 с.
15. Диверсифікація доходів місцевих бюджетів / І. О. Луніна, О. П. Кириленко, А. В. Лучка та ін.; за ред. І. О. Луніної; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2010. 320 с.
16. Фукуяма Ф. Суспільство в Україні може стати натхненням для інших країн. URL: <http://reinvert.platfor.ma/lvifukuyama>.
17. Фінанси України: інституційні перетворення та напрями розвитку / за ред. І. Я. Чугунова. Київ: ДНУ "Акад. фін. упр.", 2009. 848 с.

References

1. Veblen, T. (1984). *Teoriya prazdnogo klassa* [The Theory of the Leisure Class]. Moscow [in Russian].
2. North, D. (2000). *Insty` tuciyi, insty` tucijna zmina ta funkcionuvannya ekonomiky`* [Institutions, institutional change and economic performance]. Ky` yiv: Osnovy` [in Ukrainian].
3. Grinberg, R. S., Rubinshtejn, A. Ya. (2013). *Individuum&Gosudarstvo: e`konomicheskaya dilemma* [Individual & State: an economic dilemma]. Moscow: Ves` Mir [in Russian].
4. Pustovijit, R., Ovcharuk, M. (2008). *Teorety` chny` j analiz procesu insty` tucionalizaciyi v postsocialisty` chny` kh ekonomikakh* [Theoretical analysis of the institutionalization process in post-socialist economies]. *Ekonomika Ukrayiny`* [Economy of Ukraine], 6, 14-26 [in Ukrainian].
5. Nureev, R. M., Dement`ev, V. V. (Eds.). (2005). *Postsovetskij institucionalizm* [Post-Soviet institutionalism]. Doneck: Kashtan [in Russian].
6. Kolodko, G. (2004). *Instituty` , politika i e`konomicheskij rost* [Institutions, policies and economic growth]. *Voprosy` e`konomiki* [Issues of economics], 7, 35-50 [in Russian].

7. Chukhno, A. (2008). Insty`ucionalizm: teoriya, metodolohiya, znachennya [Institutionalism: theory, methodology, importance]. *Ekonomika Ukrayiny`* [Economy of Ukraine], 6, 4-13 [in Ukrainian].
8. Buchanan, J. M., Musgrave, R. A. (2004). *Suspil`ni finansy` i suspil`ny`j vy`bir: Dva proty`lezhny`kh bachennya derzhavy`* [Public finance and public choice: Two contrasting visions of the state]. Ky`yiv: Vy`davny`chy`j dim "KM Akademiya" [in Ukrainian].
9. Norgaard, O. (2007). *Ekonomichni insty`tuciyi ta demokratsy`chna reforma. Porivnyal`ny`j analiz postkomunisty`chny`kh krayin`* [Economic Institutions and Democratic Reform]. Ky`yiv: Nika-centr [in Ukrainian].
10. Musgrave, R. A., Musgrave, P. B. (2009). *Gosudarstvenny`e finansy`: teoriya i praktika* [Public finance in theory and practice]. Moscow: Biznes Atlas [in Russian].
11. Bazy`levy`ch, V. D., Osec`ky`j, V. L. (2013). Insty`tucijny`j koncept modernizaciyi finansovy`kh insty`tutiv [Institutional concept of modernization of financial institutions]. *Finansy` Ukrayiny`* [Finance of Ukraine], 5, 19-30 [in Ukrainian].
12. Vovkany`ch, S. J. (2016). Prefekty` v sy`stemi decentralizaciyi vlady`: novy`j insty`tut, moderna insty`tuciya (orhanizaciya) chy` rozvy`tok v Ukrayini neoinsty`tucionalizmu? [Prefects in the system of authorities' decentralization: new institute, modern institution (organization) or development of new institutional economics in Ukraine?] *Rehional`na ekonomika* [Regional economy], 2 (80), 18-33 [in Ukrainian].
13. Slukhaj, S. V. (2013). Insty`tucijni peredumovy` rozvy`tku ukrajins`koyi ekonomiky` pid kutom zoru teoriyi fiskal`noho federalizmu druhoyi heneraciyi [Institutional preconditions of the development of the Ukrainian economy considering the theory of fiscal federalism of second generation]. *Finansy` Ukrayiny`* [Finance of Ukraine], 5, 50-57 [in Ukrainian].
14. Vasy`ly`k, O. D. (2003). *Teoriya finansiv* [Theory of finances]. Ky`yiv: NIOS [in Ukrainian].
15. Lunina, I. O. (Ed.). (2010). *Dy`versy`fikaciya dokhodiv miscevy`kh byudzhetiv* [Diversification of local budgets incomes]. Ky`yiv: Insty`tut ekonomiky` ta prohnozuvannya NAN Ukrayiny` [in Ukrainian].
16. Fukuyama, F. (n. d.). *Suspil`stvo v Ukrayini mozhe staty` natkhnennyam dlya inshy`kh krayin`* [Society in Ukraine can become an inspiration for other countries]. Retrieved from <http://reinvent.platfor.ma/lvifukuyama> [in Ukrainian].
17. Chuhunov, I. Ya. (Ed.). (2009). *Finansy` Ukrayiny`: insty`tucijni peretvorennya ta napryamy` rozvy`tku* [Finance of Ukraine: institutional transformation and development trends]. Ky`yiv: DNNU "Akademiya finansovoho upravlinnya" [in Ukrainian].